

ПРЕХОДЪТ КЪМ ПАЗАРНА ИКОНОМИКА – ОБУСЛОВЕНОСТ, РЕФЕРЕНТНИ МОДЕЛИ И ПОЛИТИКА

Дефинирано е понятието преход. Аргументирана е тезата, че преходът не е нито случаен, нито се дължи на субективни управленски грешки. Той е обективно обусловен от това, че социалистическият експеримент като "отклонение" от общоцивилизационното русло на развитие обрече на изоставане страните от Централна и Източна Европа в сравнение не само с икономически най-напредналите държави, а и спрямо света средно. Промяната се обуславя и от формиращата се в света "нова икономика" – еко-социално-пазарна, от третично-информационен тип, способна да се интегрира в световните мрежи.

Изведени са конституиращите принципи и референтните модели на нововъзникващите пазарни икономики. Те обясняват защо преходът изглежда като "консервативна революция". Направена е съпоставка на принципите, върху които почиват англо-саксонският и германо-японският модел.

Дадена е обобщаваща оценка на напредъка на страните в преход и е очертано мястото им (в т.ч. и на България) в трансформационния процес. Посочени са причините за дивергенция на тези държави и е анализирано значението на типа на икономическата политика. Обоснован е изводът, че изборът ни трябва да е недвусмислено в посока към либерализъм, съчетан със стратегическата роля на държавата.

Защитена е тезата за прехода като дуалистичен процес, т.е. за неговата управляемост и спонтанност. И от двата момента произтича конфликт на зараждащата се пазарна логика с квазиолигархичния начин на промяната, заложен в природата на прехода. Интерпретирани са някои критерии за завършеност на прехода.

Преходът към демокрация и пазарна икономика беше посрещнат с еуфория. И с прекомерни надежди. Сега – 10 години по-късно, се говори за разочарования, дори за провал. Със сарказъм. И с много въпроси. Сякаш историята е "послушен роб", който трябва да бъде научен да върви след нас. Всъщност нейната "диалектика" е друга и тя е формулирана от един гений: "Времето е в нас и ние сме във времето. То нас обръща и ние него обръщаме."

Защо извършваме преход? Очевидно не само заради "социална умора" от съществуващото. Или заради субективни управленски грешки и "външен натиск". Ще се опитам да докажа, че той е обективно обусловен.

Накъде вървим? Въз основа на какви конституиращи принципи и референтни модели? Прав е Ф. Бродел, че е решаваща общата насока на

¹ Методи Кънев, проф. д-р ик.н. в Стопанска Академия "Д. А. Ценов", Свищов, тел: (0631) 23976

движение на света.² И Е. Майминас, че да вървим не натам, накъдето върви светът, означава да вървим наникъде.³

По какъв начин осъществяваме прехода? Управляем ли е той или е спонтанен? “Социалното инженерство – с основание пише Л. Търоу – често пъти не действа, обаче необходимост от социална визия за едно по-добро бъдеще винаги има.”⁴ Разбира се, животът е по-малко “каноничен” отколкото спонтанен. Подчинява се повече на обстоятелства, отколкото на принципи. И е функция на сблъсъка на милиони лични интереси. Затова сякаш винаги става неочакваното.

Еволюцията на обществото приема характер и на приспособяване, и на промяна. Приспособяване има, когато обществото в даденото си качество може да абсорбира императивите на времето и средата, като се преоформя. Промяната става, когато обществото, за да предпази инвариантните си основи (индивидите, семейството, държавата) от разрушителното влияние на времето и средата, е принудено да придаде ново качество на своите форми (институции, порядък, механизми). Разбира се, приспособяването също е промяна, но не от принципно естество, докато промяната е приспособяване от принципно значение.

Всичко това е важно, тъй като обяснява защо през определени периоди обществото извършва преход от едно качество в друго и какво засяга този преход. Вижда се, че **в най-общ смисъл преходът е приспособяване на инвариантните основи на обществото към императивите на времето и средата чрез качествена промяна на неговите форми.**

При социализма държавата беше “разтворила” човека, неговата дейност и гражданското общество в себе си и всички отношения бяха превърнати в отношения “държава – индивид”, т.е. в политически. Сега, предвид на общата насока на развитието, **преходът в политически план е преход към демокрация, в социален план е процес на еманципиране на човека и гражданското общество от държавата, а в икономически – преминаване от централно управлявана икономика (ЦУИ) към свободна пазарна икономика, чието функциониране се съчетава със стратегическата роля на държавата и на наднационални органи.**⁵

1. Обусловеност на прехода

Наивно е там, където става въпрос за безизходни противоречия, нещата да се обясняват със “социална умора от съществуващото”, с “**външен натиск**” или със “субективни управленски грешки”.⁶

² Бродель, Ф. Динамика капитализма. Смоленск, 1993, с. 68.

³ Майминас, Е. Российский социально-экономический гентип. – Вопросы экономики, 1996, N 7, с. 141.

⁴ Търоу, Л. Бъдещето на капитализма. С., Изд. “В. Люцканова”, 2000, с. 383.

⁵ Вж. друга дефиниция за прехода в: “Преходът”. Под ред. на Р. Аврамов и В. Антонов. С., 1994, с. 5.

⁶ Вж. Проданов, В. Глобалните промени и съдбата на България. С., Изд. “Хр. Ботев”, 1999, с. 374, 375.

1.1. Вътрешна обусловеност на прехода: от дисфункционалност на ЦУИ към трансформация

След първия “петролен шок” в края на 1973г.⁷ световната икономика навлезе в **спадаща фаза на Кондратиевия цикъл**. Тя неизбежно води до дълбока и продължителна структурна криза в икономиката и до социални пертурбации (внезапни промени, нарушаващи нормалния ход на нещата). Както всички други държави, экс-социалистическите страни имаха възходяща фаза (1950 – 1973). И както тях не можаха да избягнат низходящата. Световната икономика силно забави своя растеж. Поради вградени слабости икономиката на страните от Източна Европа понесе най-брутални удари. Кризата прие тотален характер – икономически, етнически, екологични, морален и накрая – политически. Стана ясен един имплицитен факт: неестественият характер на социалистическата система. За това свидетелства прекалено бързият ѝ разпад. Не е тема на тази студия да се спирам на “вградените” ѝ слабости и на причините за този разпад. Ще отбележа само някои последици:

- постепенно темповете на икономическия растеж се превърнаха в отрицателни;
- икономиката стана явно дефицитна⁸ и се появи значителен пазар “на черно”;
- външният дълг прерасна в непосилен (за да не обяви България мораториум, западните банки рефинансираха дълга ѝ през 1987-1989 г.);
- елитите в страните от социалистическия лагер нито можеха повече да управляват по старому, нито можеха да се самосвалят от власт;
- “социалистическата деструкция” започна да се съпътства с “капиталистическа конструкция” (спонтанен пазар, спонтанна приватизация, спонтанна либерализация) още преди 1989г.⁹

Крайната последица беше т. нар. нежна революция. Държавата беше масово нападната, но тя отказа да се защитава.

Сред главните причини за разпада ще спомена само три: липса на естествени адаптивни механизми; тотален монополизъм (политически, идеологически, икономически); изолация от световния научно-технически прогрес. Известно е, че когато икономиката е в подем, всички противоречия се притъпяват, когато е в упадък – те се изострят. А какво ставаше в света? (вж. табл. 1)

Впечатляват три факта:

1) през периода 1950 – 1973г. страните от Централна и Източна Европа (ЦИЕ) са се развивали по-бързо от света средно, но по-бавно от Азия и Европа;

2) през 1973 – 1992г. ЦИЕ е почти единственият регион в света, отбелязал отрицателни темпове на прираст на БВП;

⁷ Някои посочват за начална година 1980. Вж. Scandella, L. Le cycle Kondratieff dans tous ses etats. Problemes economiques, 1999, 2599.

⁸ Корнай, Я. Трансформация след социализъм. С., АИАП, 1998, с. 47 и сл.

⁹ Улюкаев, А. Переход (о политико-економических проблемах системной трансформации России). – Вопросы экономики, 1999, N 10, с. 10.

3) страните с пазарна икономика са се приспособили по-лесно към низходящата фаза на Кондратиевия цикъл.

Таблица 1

Средногодишен темп на растеж на БВП на глава през периодите 1950 – 1973 и 1973 – 1992г. (%)

Региони	1950-1973г.	1973-1992г.
Азия и Океания	3,8	3,2
Западна Европа	3,9	1,8
Южна Европа	4,9	1,7
С. Америка, Австралия и Нова Зеландия	2,4	1,4
Латинска Америка	2,5	0,5
Африка	2,6	-0,1
Източна Европа	3,5	-1,1
Светът средно:	2,9	1,2

Източник. OCDE, 1995.

Нека проверим тези факти за по-продължителен период и в по-конкретен план (вж. табл. 2).

Таблица 2

Изменение на БВП на човек от населението в някои страни през периода 1913 – 1998г.*

Групи страни	Изменение на БВП		Изменение на БВП от в % спрямо средното световно равнище = 0,0	Дял на БВП от БВП на САЩ през 1998 г. (%)
	ср.годишен темп на растеж (%)	абсолютен растеж (пъти)		
I група				
Япония	3,24	14,98	262,8	76,2
Норвегия	2,71	9,71	238,4	84,2
Гърция	2,33	7,10	95,9	43,9
Турция	2,11	5,90	37,4	22,0
Германия	1,93	5,09	92,5	74,5
САЩ	1,90	4,94	113,6	100,0
Египет	1,83	4,67	18,2	19,3
II група				
Чехия	1,75	4,38	24,6	35,1
Унгария	1,39	3,24	-17,5	25,9
БЪЛГАРИЯ	1,16	2,66	-27,6	15,2
Русия	1,10	2,54	-30,6	14,4
Югославия	1,09	2,51	-21,6	9,9
КНДР	0,74	1,87	-30,7	6,7
Куба	0,38	1,38	-72,9	9,4
Светът средно:	1,56	3,71	0,0	21,8

* Изчислено от Института за икономически анализ, Москва. (вж. Вопросы экономики, 2000, N 1)

Както се вижда от табл. 2, почти през целия XX век страните от II група, в т. ч. и България – имат:

- по-нисък средногодишен темп на растеж – например Египет: 1,83%, а България – 1,16%, да не говорим за Япония или за Куба;
- по-слаб абсолютен прираст на БВП: Гърция го е увеличила 7 пъти, Турция около 6, Египет – близо 5, а България – само 2,66 пъти;
- най-тревожен е фактът, че изоставаме и спрямо средното световно равнище: Гърция го е превишила двойно, Турция – с около 37%, Египет – с над 18%, а България е паднала под него с 27,6%.¹⁰

Главният въпрос е дали националният ни генотип позволява да постигнем резултати, присъщи на англосаксонския и конфуцианския генотип? Или причините за изоставането ни са в типа на икономиката и в нейното управление?

Табл. 3 и фиг. 1 дават емпиричен отговор на този въпрос, тъй като чехи, унгарци, поляци, българи, румънци и др. имаха сходни социално-икономически системи, но едва ли еднакъв генотип.

Таблица 3

Фактически и “пропуснат” БВП на човек от населението в някои страни през 1937-1992г. (щ. дол., ППС)

Показатели	Чехия	Унгария	Полша	България	Румъния
1. БВП на човек, 1937г.	2882	2543	1915	1566	1130
2. Хипотетичен средно годишен темп на растеж (1937-1992г.)	5,44	5,28	5,42	4,92	5,47
3. Хипотетичен БВП на човек, 1992г.	15845	15448	14584	14000	13102
4. Фактически БВП на човек, 1992г.	6845	5638	4726	4054	2565
5. “Пропуснат” БВП на човек (3-4)	9000	9810	9858	9946	10537
6. “Пропуснати години”	15	20	21	26	31

Източник: OCDE, FMI. (По Problèmes économiques, N 2638-2639, 78-79.

През 1937г. БВП на човек от населението в България е бил 39,0%, а през 1992г. – само 26,0% от средния за Западна Европа. Изостанали са и другите страни от ЦИЕ. Това най-добре се разбира, като сравним фактическия БВП на човек през 1992 г. с “хипотетичния” (изразен на фиг. 1 с пунктираните стълбове) към същата година. Ако през този период се бяхме развивали със средногодишния темп на растеж например в Южна Европа, през 1992 г. щяхме да имаме БВП на човек, сравним с този на ЕС – по паритет на покупателната способност (ППС) около 14 000 щ. дол. Фактическият е само 4054 щ. дол. “Пропуснатият” БВП (9946 щ. дол.) е равнозначен на 26 години, т.е. на трудовия живот на една генерация. Изводът е, че националният генотип не е причина, или не е толкова сериозна причина за изоставането ни, колкото се мисли.¹¹ Моята теза е, че главната причина е

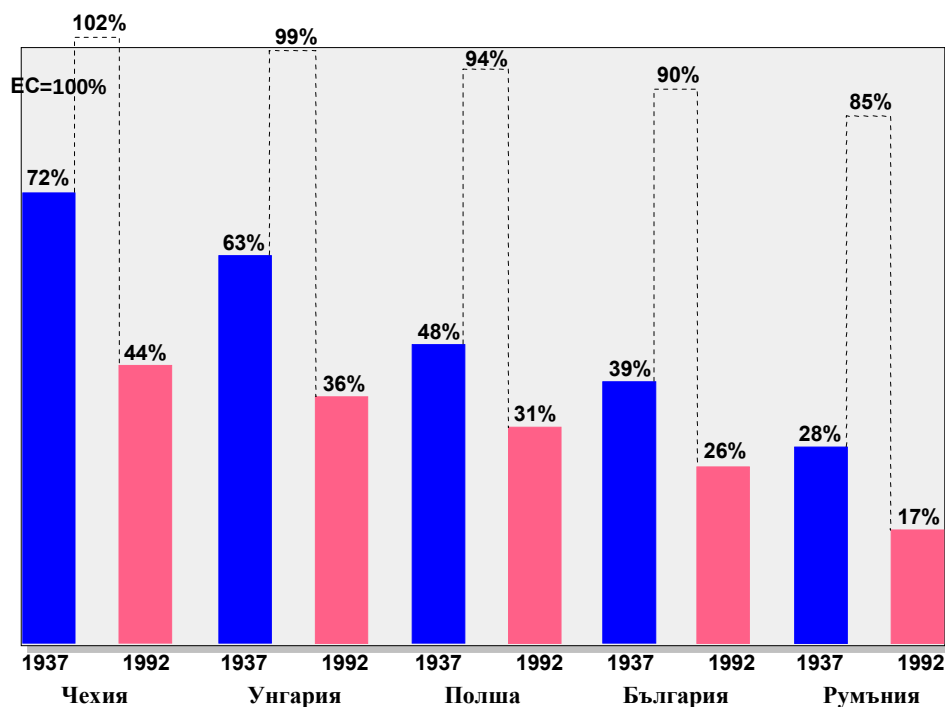
¹⁰ Добре е, че съвременната глобализация благодарение на новите информационно-комуникационни технологии ограничава възможността за изолация. Създава се възможност за съизмерване с другите по креативност.

¹¹ Вж. Проданов, В. Българската менталност и българският преход. – В: Общества в преход. 1998, Изд. “ПАН” В. Търново, с. 36 и сл.

във вградените недостатъци на ЦУИ, обусловили изпадането ѝ в дисфункционалност, а с това – и прехода. Това обаче не е всичко.

Фигура 1

Относителен дял на БВП на човек в 5 страни в преход от БВП на човек в ЕС
(%, фактически – 1937 г., хипотетичен – 1992 г. и фактически – 1992 г.)

Източник: EBRD Transition Report, 1998 .

1.2. Външна обусловеност на прехода: предизвикателствата на “новата икономика”

Както винаги при низходящата фаза на Кондратиевия цикъл, така и сега в световната икономика се извършват дълбоки структурни промени от технологично, отраслово-продуктово, управленско и друго естество. Според мен **пет са водещите структурни тенденции на световната икономическа промяна:**

- безпрецедентно разпространение на нови информационно-комуникационни технологии (НИКТ);
- глобализация на икономическите процеси;
- терциаризация на икономическите дейности;
- екологизация на дейностите и продуктите;
- хуманизиране на икономиката.

Водещата структурна промяна е въвеждането на нови **информационно-комуникационни технологии**. Това е фундаментът на всяко реструктуриране. По тази причина масово се инвестира в информатизация и комуникации, вкл. в Интернет-технологията и електронната търговия. То засяга факторите време и пространство¹² в икономиката; приспособява по-бързо и лесно предлагането към търсенето, при това – в много по-голям мащаб; увеличава възвръщаемостта на факторите; подобрява управлението на доставките; ускорява размените и разплащанията.

Втората проява на формиращата се “нова икономика” е тенденцията към **глобализация**. Тази структурна промяна налага на фирмите да основават дейността си на международни стратегии. Новите информационно-комуникационни технологии благоприятстват тази еволюция. Международното коопериране на производството, свободното движение на стоки, информация, капитали и хора, откриването на нови пазари, формирането на смесени предприятия, задграничното инвестиране на капитали и т.н. – всичко това засилва взаимната зависимост и обвързаност на националните икономики по “керемидообразен начин” (принцип на имбрикацията). Включването в такива международни мрежи носи изключителен ефект, но и заплашва с изостряне на конкуренцията, с несигурност на капиталовия фактор, търсещ постоянно зони на сигурност и на качество.¹³

Третата фундаментална структурна промяна е **терциаризацията** на икономиката. Тя е свързана с тенденцията все повече потребности да се задоволяват не с материални продукти, а непосредствено с дейности, независимо дали имат, или нямат материален носител, позволяващ преместването им в пространството, запасяването и т.н. НИКТ решават този проблем. Терциаризацията се състои и в това, че самото материално производство все повече се “облича” като вход, процес и изход в услуги, които конкурират ключовите фази на преобразуването и разпределението на продуктите. По тази причина се изменя самият характер на производствената дейност – на преден план излизат интелектуалните, организационните, комуникативните и др. умения. Именно терциаризацията на икономиката позволява да се откриват нови работни места. Освен комплексното обслужване на предприятията и на населението в национален план бързо се развиват международните услуги от всякакво естество – транспортно, комуникационно, финансово, юридическо, информационно, битово и т.н., пряко свързани с тенденциите към информатизация и глобализация.

Четвъртият белег на формиращата се “нова икономика” е **екологизацията** на човешката дейност и човешките продукти от всякакво естество. Това е сега факторът за конкурентоспособност, за висок индекс на човешкото развитие. В една отворена и информатизирана международна икономика да не се съобразяваш с фактора екологизация, означава самоизолация и декласиране.

¹² Вж. Проданов, В. Глобалните промени и съдбата на България. С., ИК “Хр. Ботев”, 1999, с. 36 и сл.

¹³ Вж. Търоу, Л. Бъдещото на капитализма. С., “В. Люцканов”, 2000, гл. 6.

Петият белег на идващата “нова икономика” е нейното **хуманизиране**.¹⁴ Най-после може би ще се осъществи принципът на Протагор, че човекът е мярката на всички неща, или на Дидро, че той е пунктът, от който всичко изхожда и към който всичко се завръща. Обществото се икономизира поради закона за оскъдността на ресурсите, ала икономиката се прониква от социалност.

От гледна точка на посочените пет тенденции преходът към пазарна икономика, за който говорим, е само начин да се издигнем до орбитата на прехода, който осъществява днес цивилизованият свят – към еко-социално-пазарна икономика от третично-информационен тип, способна да се интегрира в световните мрежи.

В това се състоят вътрешната и външната обусловеност на пазарния преход. **Достъпът до информация позволява формиране на човешките потребности според най-новите постижения в света, а задоволяването им може да стане само в рамките на националните възможности. Това противоречие според мен движи промените.**

Някои¹⁵ обясняват промяната с **модела на Й. Шумпетер** за равновесието и неравенството. Най-напред в социалистическата система се установява в някаква степен вътрешно равновесие. След това идват ударите върху системата отвътре и отвън, които нарушават равновесието и водят до криза. Настъпва процес на промяна и адаптация в съответствие с новите условия и се установяват нов порядък и ново разпределение на ресурсите, а с това – и ново равновесие. Такова е съдържанието на прехода.

2. Конституиращи принципи и референтни модели на пазарната икономика

Провалът на ЦУИ и налагащата се “нова икономика” в света правят в някаква степен приемлив отговора на въпроса защо извършваме преход. Не е така ясен отговорът на въпросите: **Накъде вървим? Към какви ценности се стремим? С какви идеи? Защо преходът изглежда като “консервативна” революция?**

2.1. Общи конституиращи принципи на пазарната икономика

В научната мисъл има две основни линии на интерпретация на икономиката – позитивна и нормативна. Според първата (либерално-класическата) икономиката се самоизгражда спонтанно, въз основа на пазарно-конкурентните сили и механизми. Според втората (историко-социологическата) типът на икономиката се установява съзнателно-субективно, и тя се управлява от държавата. Или най-малко държавата

¹⁴ Може и да е вярно твърдението, че икономиката има надчовешка логика и по същината си не е морална. Но също толкова е вярно, че хората не могат да живеят и обществата не могат да получат кохерентност без някаква повече или по-малко утопична визия.

¹⁵ Richet, X. Comment les theoricienens analysaient – ils la transition en 1990?. – Problemes economiques, 1999, N 2638-2639.

интервенира при целеполагането на дейностите и мобилизирането на ресурсите.¹⁶

Този спор всъщност се свежда до общото и специфичното в националната икономика. Същностното не е в специфичното, тъй като то е само начин общото да си пробие път. А то е това, което прави икономиката "икономика" във всяко време и пространство – законът за оскъдността и оттук нуждата да се минимизират разходите и рисковете и да се максимизират ползите. Можем да перифразираме маркиз Де Мирабо: ако икономиката следва обща насока, е излишно да измисляме "нов път", тъй като той ще е погрешен.

Доколкото икономиката следва общ път – както подчертава В. Проданов, – "в една или в друга степен процесите в нея са обусловени от системни дадености". Но общото се осъществява винаги в специфична форма, чиято "задача" е да приспособява принципите към обстоятелствата. Затова с основание В. Проданов по-нататък пише, че "идващите по-късно в историята не могат и не трябва да имитират (К. М., М. К.) тези, които са преди тях". Защото "всеки опит за имитация на нечие друго развитие се натъква на съпротивата на социалната и културната среда и традиция ..."¹⁷ Подценяването, както и надценяването на специфичното в националния път на развитие е еднакво погрешно. Акцентът само върху общото не отчита конкретните условия. Хипертрофията пък на специфичното ни лишава от хоризонт, обрича на изолационизъм и отнема примата на съдържателното общо.¹⁸ А в общото е континуитетът на цивилизационния процес.

Стратегията да се "овладеят" стихийните сили в обществото, да се реши "социалният въпрос" и да се догонят по-напредналите страни обуслови отклоненията от еволюционно-пазарната икономика и прилагането на радикален подход: държавата вместо пазарът да разпределя ресурсите и да субординира действията на милионите фирми и домакинства. Общоекономическият проблем за рационалността в поведението на стопанските субекти се разтвори в социални и морални проблеми, сами по себе си изискващи за решението им наличие на икономически ресурси. Резултатът е не само структурна икономическа криза, а и социална аномия. Оттук изводът за завръщането ни в естественото общоцивилизационно русло

¹⁶ И двете линии на интерпретация на икономиката водят началото си от Аристотел, но са се оформили през XVII-XVIII век под влияние на философиите на теизма и на деизма. Двете концепции – нормативно-телеологическата (на теизма) и позитивно-механистичната (на деизма) – са тясно свързани с концепцията за Космоса и за мястото и ролята на Бога в него. За нормативистите икономиката е "божествен план за спасение на хората", осъществяван от държавата по божествено веление. Последователите на деизма (Дж. Лок, Волтер и др.) смятат, че Бог е първопричина, но отричат вмешателството му, следователно на държавата в икономическия и социалния живот и се застъпват за "еманципиране на икономиката от моралната теология". Тази социална метафизика е отдавна изоставена, но позитивизмът и нормативизмът са останали и до днес. (Вж. Козловски, П. Етика капитализма. Еволюция и общество. Санкт-Петербург, "Экономическая школа", 1996, с. 29 и сл.)

¹⁷ Проданов, В. Глобалните промени и съдбата на България. С., Изд. "Хр. Ботев", с. 358, 377.

¹⁸ Ако това е апория, тя не е логическа, а е на самия живот. В друга работа В. Проданов се ограничава изключително с един ментално-субективистичен модел за обяснение на българския преход. Пренебрегването на обективно-общото и ограничаването в субективно-специфичното го изправя не пред проблема за икономическата рационалност, а за моралния избор на българина. Вж. Проданов, В. "Българската менталност и българският преход". – ..., 36-49.

на развитието, основаващо се върху пазарната организация на икономиката, т.е. за “консервативна революция”.

Пазарната икономика е тип, при който връзката между производството и потреблението се осъществява от пазара. Решенията се вземат от суверенните икономически агенти, но въз основа на пазарната информация и в рамките на правилата, предписани от държавата (закона). Над всичко стои нейният дух – философията на индивидуализма и на либерализма, приоритетът на индивида пред общността. Личната свобода и отговорност са фундаментът на социалния и стопанския порядък, а на свой ред той е тяхна граница: свобода и отговорност в рамките на закона. Който взема решенията, той понася последиците. Отговорността е несъвместима с безнаказаността. Правовият порядък е “сиамски близък” на стопанския и социалния ред. Затова и свободата не е нито стихия, нито анархия.

Духът на пазарната икономика се конституира от редица взаимосвързани принципи:

1. Ясни частни¹⁹ стопански субекти с недвусмислено определени права на собственост, осигуряващи суверенност и свобода на договаряне, на вземане на решения и на действия.

2. Пазарна организация на икономиката, свободно пазарно ценообразуване (вкл. на заплати, лихви, ренти, наеми и др.) и пазарно разпределение на ресурсите в конкурентна среда. Равнопоставеност на пазарните субекти при решаване на въпросите какво, как и от кого да се произвежда, продава, купува и консумира с оглед на най-голяма изгода. Пазарна координация, а не субординация, на взаимоотношенията въз основа на принципа “диалог – споразумение” в рамките на законовите “правила на играта”. Отговорност на пазарите, т.е. свободен достъп и свободно движение на производствените фактори, конкуренция, приспособяване и обновяване. Наличието на монополи или на намеса на държавата в полза на групови интереси изкривява пазарната информация, нарушава пазарните връзки и пречи на цените да изпълняват регулиращата си функция.

3. Стабилност на стойността на парите с оглед на нормалното функциониране на пазарните механизми: цени, търсене, предлагане, конкуренция, равнище на ефективност и т.н. В противен случай цените се изменят с различна скорост и възникват неравновесия, “пазар на черно”, бартерни сделки, доларизация и др.

4. Последователност на икономическата и социалната политика на правителството. Честите промени разрушават стопанския порядък, дезорганизируют стопанските субекти и не създават хоризонт за пресметливи действия.

5. Обхватност на социалното пространство от свободно гражданско общество, контролиращо властовите центрове и свеждащо политическите партии и движения до посредник между себе си и държавата, а самата държава – до инструмент, гарантиращ правовия порядък и защитаващ личните и обществените интереси.²⁰

¹⁹ На пазара частни агенти са и самите публични предприятия, ако действат на конкурентен принцип като равноправни субекти.

²⁰ Сравни с Ойкен, В. Основные принципы экономической политики. Пер. С немецкого. М., “Прогресс-Универс”, 1995, с. 335 и сл.

Пазарната икономика е емергент на реализирането на посочените принципи в тяхното единство. Осъществени, те се превръщат в структурни признаци на икономиката. Политиката на либерализация и макроикономическа стабилизация, на приватизация и реструктуриране на икономиката у нас има за цел да се постигнат тези структурни признаци.

Посочените принципи са изведени при значителна степен на абстракция. Те са най-обща визия за градивните отношения, ценности и институции на пазарната икономика. Същевременно те показват колко дълбока е извършващата се промяна в икономически, социален и дори в ментален план. Тя е нещо като "новопокръстване" предвид смяната на доминантите във вечните дилеми "индивидуализъм – колективизъм", "пазар – държава", "свобода – сигурност", "ефективност – справедливост", "неравенство – равенство" и т.н.

Доминацията на индивидуализма над колективизма е възможност за стопанска свобода и отговорност, но и за един нов солидаризъм вместо пасивния и егалитарен колективизъм. Единството на принципите на пазарната икономика поражда пазарна синергия (дружно действие) вместо непродуктивния държавно-патерналистичен синкретизъм (дружно съществуване). Ефективността е фундаментален, непренебрежим принцип, синоним на понятието икономика. Стремещт към равенство и справедливост е от социално и морално естество и не може да бъде системообразуващ принцип на икономиката. Стопанската свобода, ефективност и неравенство са условията на прогреса, а несигурността и имущественото неравенство са неговата цена. Само доколкото има взаимна предпоставеност между икономическото и социалното равновесие, от гледна точка на дълъг срок се налага да се търси едновременно икономически и социален компромис: преразпределение на доходи без да се подкопава принципът на ефективността, за да се постига незареден със социално напрежение икономически и социален "климат".²¹ Всичко това рефлектира в типа на самата пазарна икономика и в модела на икономическата политика, отчитаща връзката между принципи и обстоятелства (традиции, менталитет, среда и др.).

2.2. Референтни модели на пазарната икономика

Въпросът за типа (модела) на пазарна икономика, към който се стремим, е важен, защото при пазарна икономика едни страни (САЩ) изпреварват, а други (Индия) изостават от средното световно равнище на развитие. И още нещо: при различни условия еднакви модели дават различни резултати, а различни модели могат да имат еднакви последици (например Швейцария – Норвегия, или в условията на преход Полша – Словения).

Зад националните специфики биха могли да се изолират четири основни модела (типа) на организация и функциониране на икономиката:

1. Централно управлявана икономика въз основа на директивен държавен план (марксистка логика, израз на последователен етатизъм).

²¹ Вж. по-подробно: Кънев, М. Макроикономика. В. Търново, Изд. "Абагар", 1998, гл. 11.

2. Централно насочвана икономика (национал-интервенционистка логика, израз на съчетаване на пазарните принципи с умерен етатизъм).

3. Социално-пазарна икономика (реформистка логика, израз на съгласуване на пазарните принципи с активна социална политика на държавата и фирмите).

4. Пазарна икономика (консервативна логика, израз на последователен либерализъм).

След Втората световна война Западът – родина на социалния радикализъм – се върна към нормалното пазарно еволюционно развитие. В ЦИЕ, обратно, се утвърди последователният етатизъм. Този дух завладя и Азия. Потърсена беше “опора в собствените сили” (моделът “self-help”), т.е. в изключителната мобилизация на вътрешното спестяване и на масовия човешки труд. Някои страни (Индия, Бразилия) се ориентираха към заемане на чужди капитали с оглед на “оттласкване” чрез развитие на инфраструктурата и тежката индустрия (моделът big push на У. Ростоу или на “полюсите на развитието” на Фр. Перу). Други акцентираха върху стратегията на заместване на вноса, специализацията и износа на суровини (идеи на Вайнер, Хаберлер и Пребиш). Проблемите изглеждаха лесно решими. Мнозина в ЦИЕ и в други страни (Перу в Индия) в духа на Сен Симон схващаха икономистите-плановици като инженери, конструиращи мост между изостаналостта и благоденствието. Ударението върху тежката промишленост за сметка на изсмукването на ресурси от селското стопанство породиха големи проблеми по изхранването на населението (в Съветския съюз, Китай, Индия и др.). Тази стратегия, основана идеологически върху “противоборството със световния империализъм”, постепенно подкопа устоите на икономиката в почти всички страни, следващи етатисткия модел на развитие.

От гледна точка на днешните икономики в преход е интересна еволюцията на държавите от Югоизточна Азия (Япония, Р. Корея, Тайван, Хонконг, Сингапур и др.). Те се опряха едновременно на свободния пазар и на стратегическата роля на държавата при формиране на стопанския порядък. “Индустриализиращата индустрия” (развитието на транспорта, комуникациите, енергетиката, микроелектрониката) и стратегията на масирания износ изиграха ролята на “локомотив” за цялата икономика поради мултиплициращите си ефекти. На тази основа за сравнително кратък исторически период беше извървян пътът от патриархалното селско стопанство, текстила и комуналната взаимопомощ до “зелената революция” и високите информационно-комуникационни технологии.

Към 80-те – 90-те години национал-интервенционисткият модел на пазарна икономика в Югоизточна Азия се оказа изчерпан. Появи се, макар и забавен в сравнение с Европа, ефектът на спадащата фаза на Кондратиевия цикъл. Регионът навлезе в полосата на кризисните сътресения, интерпретирани от неолибералите като “отмъщение” на пазара за прекаления интервенционизъм на “конкурентната държава”. Както в ЦИЕ, така и в Югоизточна Азия успехът прикрива слабостите и противоречията, а кризата ги извежда на преден план. Страните от Югоизточна Азия и Латинска Америка наложиха курс към приватизация на цели отрасли, силна либерализация, премахване на субсидиите, отваряне на пазарите,

финансова стабилизация, стратегия на качеството, развитие на научните изследвания, издигане ролята на човешкия фактор, формирането на културна среда. Старата меркантилистична политика на “конкурентна държава” се смени с немеркантилистичния подход на формиране на благоприятна либерална бизнес-среда с оглед на новите реалности. И Югоизточна Азия, и Латинска Америка се преориентираха към стратегията на умерения либерализъм, а Чили и Мексико – дори към последователен либерализъм от неоконсервативен тип. Доказателство е и самият Китай, който още от края на 70-те години ревизира автентичния етатистки модел и предприе тиха еволюция към пазарна икономика.

Процес на сближаване има и между моделите на европейския регулативизъм и американския либерализъм - например Холандия, Германия, Франция, да не говорим за Англия.²² Отхвърлен беше и “шведският модел”, при това – от самото социалдемократическо правителство.²³ При все това е погрешно да се смята, че светът върви към еднополюсен икономически ред, както внушава Фр. Фукуяма.²⁴ Животът не е “каноничен”, а и да искаме – не може да бъде. Ето схемата на различията между англосаксонския и германо-японския капитализъм:

Англо-саксонски модел	Германо-японски модел
• икономика на акционерите, • целяща краткосрочни печалби, • центрирана върху конкуренцията, • склонността към рискове, • индивидуалната отговорност за бъдещето.	• икономика на партньорите, • целяща дългосрочен растеж, • центрирана върху хармонизирането на интересите, • склонността към сигурност, • солидарността при осигуряване на бъдещето

От схемата се виждат принципните различия между двата модела. Англо-саксонският модел е все още близо до т. нар. лесеферистки капитализъм, а германо-японският е израз на един вече организиран (асоцииран, съгласуван) пазар. Има различия и между германския²⁵ (наричан още “рейнски”, “алпийски”) и японския капитализъм по степента на развитие на акционерното дело, на децентрализма, на социалната осигуреност и т.н. Но приликите са повече и най-важното, общ е духът на двата модела, изразен в горната схема.

Трябва да се подчертае, че различията между англо-саксонския и германо-японския капитализъм не заличават общото между тях. И в двата случая пазарът координира решенията на милионите домакинства и фирми и

²² Pays-Bas. Les veritables raisons du succes. – Problemes economiques, 1999, N 2643; Brodersen, H. L'economie social de marche est-elle depassee?. – Problemes economiques, 2000, N 2649, 7-15.

²³ Альбер, М. Капитализм против капитализма. Пер. с французского. Санкт-Петербург, 1998, с. 17. Хайлбронър, Р. Капитализмът на 21 век. С., 1997, с. 102.

²⁴ Фукуяма, Фр. Краят на историята и последният човек. С., 1993.

²⁵ Според лондонския “Икономист” “Рейнският модел може да се дефинира като регламентирана пазарна икономика, снабдена с твърде развита система за социални протекции... Държавата-покровител върви редом с една съгласувана (между правителството, патроната и синдикатите) икономика.” Problemes economiques, 1999, N 2643, p. 1.)

ги принуждава към приспособяване с оглед максимизиране на ползите. Това става само като допринасят ползи на другите и по този начин реализират както своя частен, така и общия интерес. И двата модела отразяват трансформацията на капитализма от времето на Дж. М. Кейнс насам, насочена към регламентация (овладяване и поставяне в приемливи юридически рамки) в по-малка или в по-голяма степен на пазарните отношения и хуманизиране на капитализма.

Такива са референтните модели на пазарната икономика, които трябва да се имат предвид при политиката на трансформацията на ЦУИ в пазарна. Бъдещето ще покаже дали се формира и източноевропейски модел за разлика от англо-саксонския и германо-японския. Това е твърде вероятно, като се има предвид, че става въпрос за преход от една стандартна ЦУИ към определени общоцивилизационни принципи, които не могат да не придобият специфична форма на реализация. Референтните модели не са идеал, който трябва да бъде постигнат, а метод за оценка на собственото ни движение напред.

3. Обща оценка на процеса на прехода. Значение на типа на икономическата политика

3.1. Място на България сред страните в преход

Поради планово-централизираното управление на икономиката при социализма пазарните отношения имаха ограничен и формален характер. Относителните цени бяха силно деформирани, а парите, кредитът и земята просто нямаша цени. Ликвидирани бяха частната собственост, предприемачеството, индустриалците, търговците, банкерите. Държавата стана единствен разпределител на ресурсите. Гражданските отношения придобиха характер на отношения държава - индивид, за което има предупреждение още в миналия век.²⁶ Гражданското общество беше заместено с държавен патернализъм.²⁷

Понеже пазарът има императивен характер, "в цялата ни история – както правилно пише Р. Аврамов – има стремеж ... той да бъде заобиколен. Социализмът е връх в това отношение... Но в края на краищата пазарът се връща и предявява сметката."²⁸ Универсалният инструмент за това е кризата. Доколкото е структурна – тя обезсмисля институциите, а като икономическа – обезценява натрупаните фондове. Възниква продължителен "трансформационен икономически спад" (вж. табл. 4).

Полша прилага най-радикален подход. В резултат вече 8 поредни години има растеж. В България и Румъния растежът е колеблив поради непоследователност на политиката на реформи. Причината е в безпорядъка в обществените възгледи за човешките ценности. Докато не се стигне до категорична доминация на пазарния манталитет, реформите ще буксват.

²⁶ Вж. Спенсър, Х. Човекът срещу държавата. С., Изд. "З. Стоянов", 1999.

²⁷ Вж. подробности в: Хайек, Ф. Фаталната самонадеяност. Грешките на социализма. С., Изд. "Отворено общество", 1997.

²⁸ Сега, 19 февруари 2000.

Въпреки това може да се твърди със сигурност, че икономиката ни е вече пазарна, макар и далеч от западните стандарти. Доминира частният сектор, цените са свободни, а пазарите – отворени. Съществуват свободен избор и конкуренция.

Таблица 4

Динамика на БВП (в % към предходната година)

	1990г.	1991г.	1992г.	1993г.	1994г.	1995г.	1996г.	1997г.	1998г.
Полша	-11,3	-7,6	3,0	3,8	4,5	4,5	6,0	6,9	4,8
Унгария	-3,3	-11,9	-4,5	-2,3	3,0	0,5	1,3	4,6	5,1
Чехия	-1,2	-14,2	-7,1	-0,3	2,6	5,0	3,9	1,0	-2,7
Словакия	-2,5	-14,5	-7,0	-4,1	4,8	5,0	6,6	6,5	4,4
България	-9,1	-11,7	-7,7	-4,2	0,0	4,0	-10,1	-6,9	3,5
Румъния	-8,2	-13,7	-15,4	1,3	3,4	3,0	3,9	-6,9	-7,3
Русия	-2,0	-12,9	-18,5	-12,1	-15,0	-4,0	-3,5	0,8	-4,6

Източник. United Nation publication, 1999. Economic Survey of Europe, 1999, N 2.

Ето как изглежда към 1998г. напредъкът на трансформационния процес – общо и по основни характеристики на прехода (вж. табл. 5).

В първата колона страните са подредени по степен на общия напредък и по региони: Централна Европа, Балтика, Югоизточна Европа, Кавказ, Източна Европа и Централна Азия. Ние сме в III група.

Втората колона представя в процентно изражение общия напредък. Както се вижда, България е по-близо до водещите в трансформационния процес страни, но е очевидно изоставането ѝ спрямо повечето от тях. Следващите колони представят (в процентно изражение) постиженията по отношение на основните елементи (характеристики) на прехода. Правната реформа у нас е на равнището на най-напредналите. Изоставането ни спрямо тях е по отношение на степента на либерализация, на приватизация и на формиране на частния сектор на икономиката, а както видяхме от данните в табл. 4 – и по отношение на темпа на растежа.

Данните от колона 2 на табл. 5 са нанесени на фиг. 2. От нея се вижда мястото на всяка страна, в т.ч. и на България, в общия трансформационен процес. Във вертикал е отразена степента на преход, а по хоризонтал – във възходящ вид – групите страни, във всяка от които подреждането е по степен на напредъка. България е: 1) изостанала по отношение на Унгария, Полша, Чехия, Естония, Словения; 2) на почти еднакво равнище е със Словакия, Хърватска и Литва и 3) е пред всички останали от 25-те страни в преход.

През 1999г. отбелязахме чувствителния напредък по всички основни елементи на трансформационния процес – либерализацията, приватизацията и реструктурирането, юридическата реформа, растежа на БВП, чуждестранните инвестиции и др. Ето някои данни за ситуацията в икономиката ни от 1997 г. насам (вж. табл. 6). Те не се нуждаят от особен коментар. Положителните тенденции са очевидни, ако изключим въпроса за безработицата, произтичаща от реструктурирането на икономиката. Проблемът е да не проявим отново непоследователност.

Таблица 5

Степен на трансформация на икономиката в 25 страни в преход (% , 1998г.)

Групи страни	Основни характеристики				
	Общ напредък	Правна реформа	Либерализация	Приватизация	Частен сектор (% от БВП)
1	2	3	4	5	6
ЦЕНТРАЛНА ЕВРОПА					
Унгария	86,0	89,0	85,0	89,0	80,0
Полша	82,0	89,0	85,0	81,0	65,0
Чехия	80,0	89,0	78,0	85,0	75,0
Словения	71,0	67,0	78,0	78,0	75,0
Словакия	70,0	56,0	70,0	81,0	75,0
Хърватско	69,0	78,0	67,0	74,0	55,0
БАЛТИКА					
Естония	77,0	78,0	70,0	85,0	70,0
Литва	70,0	78,0	70,0	70,0	70,0
Латвия	66,0	61,0	70,0	70,0	60,0
ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА					
БЪЛГАРИЯ	68,0	89,0	67,0	63,0	60,0
Румъния	66,0	89,0	67,0	59,0	60,0
Молдова	64,0	78,0	67,0	63,0	55,0
Македония	63,0	78,0	59,0	67,0	55,0
Албания	54,0	44,0	67,0	59,0	75,0
КАВКАЗ					
Армения	63,0	78,0	67,0	59,0	60,0
Грузия	62,0	67,0	67,0	70,0	60,0
Азербайджан	50,0	56,0	52,0	52,0	45,0
ИЗТОЧНА ЕВРОПА					
Русия	59,0	67,0	56,0	70,0	70,0
Украйна	52,0	44,0	56,0	59,0	55,0
Беларус	33,0	44,0	37,0	30,0	20,0
ЦЕНТРАЛНА АЗИЯ					
Киргистан	61,0	56,0	67,0	67,0	60,0
Казахстан	60,0	50,0	67,0	67,0	55,0
Узбекистан	47,0	50,0	41,0	56,0	45,0
Таджикистан	43,0	56,0	58,0	44,0	30,0
Туркменистан	31,0	-	30,0	37,0	25,0

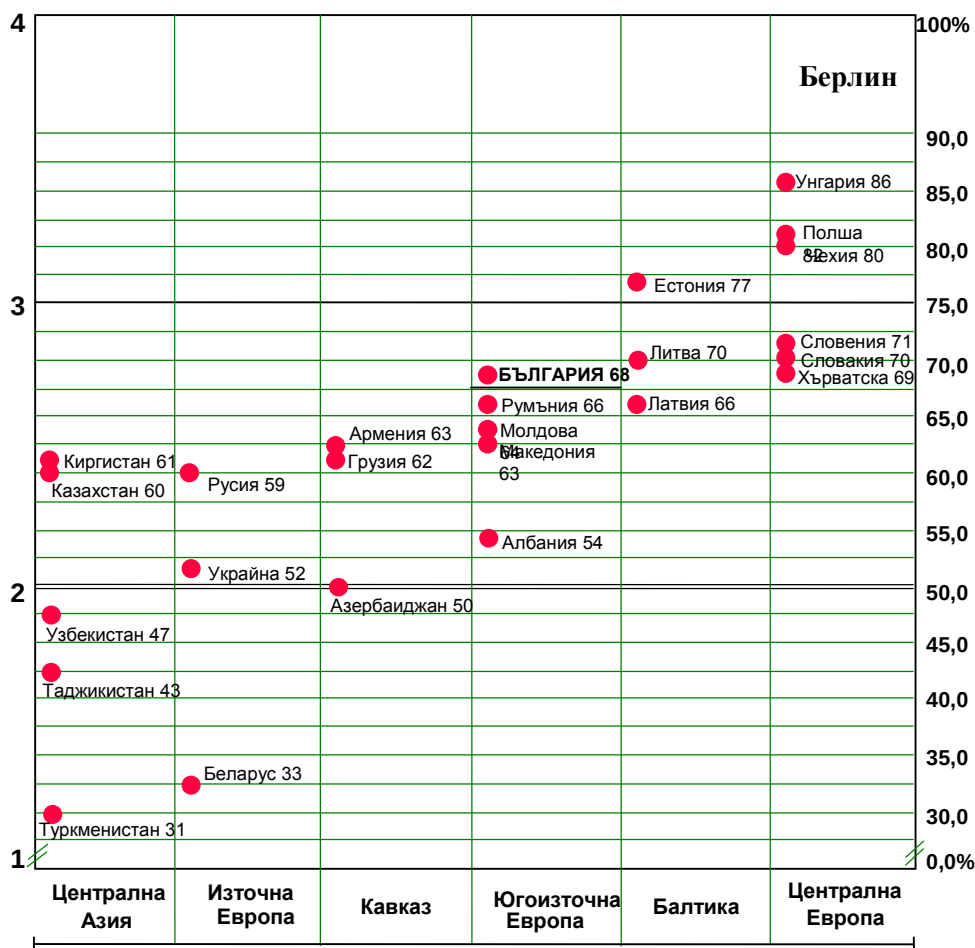
Източник. EBRD Transition Report, 1998.

Ние се намираме и географски, и исторически в зона на сблъсък на различни култури: византийска, ориенталска, руска, европейска. Това безспорно ни формира като по-особен генотип.²⁹

²⁹ Вж. за значението на социално-икономическия генотип при прехода: Майминас, Е. Цит. съч.; Горин, Н. Особенности психологического склада жители России. – Вопросы экономики, 1999, N 9; Проданов, В. Българската менталност и българският преход..., 36-49.

Фигура 2

Място на страните в трансформационния процес в края на 1998г. (% на покритие на обобщаващия индикатор)

Източник: EBRO Transition Report, 1998 .

Таблица 6

Основни индикатори на икономиката на България (%)

	1997г.	1998г.	1999г.	2000*
Норма на растеж на БВП	-6,9	3,5	2,4	4,0
Норма на инфлацията	578,5	1,0	6,2	3,5
Основен лихвен процент	5,0	7,0	5,2	4,6
Кредити за частния сектор	-56,0	5,3	3,4	11,3
Норма на безработицата	13,7	12,2	16,0	---
Публичен дълг (в % от БВП)	110,4	80,2	87,7	79,4

* Прогноза на МВФ.

Източник: БНБ, МФ.

Оттук произтичат по-дълбоката и по-продължителна фрагментация на възгледите в обществото, борбата на мнения, еуфоричните представи за бъдещето – бързо последвани от разочарования, защото прекалените очаквания никога не се сбъдват, или поне не се сбъдват бързо. По-изостаналите страни в социалистическата трансформация (Унгария, Полша, Чехословакия) в сравнение с нас се оказаха пригодни за по-бърза ретрансформация. Плюс това в тях още от 60-те години насам започна еволюция към елементи на пазарни отношения – не само в масовото съзнание, а и като практика. Близко половината от външния им стокооборот още преди 1989 г. беше с развитите страни. У нас едва през 90-те години трябваше да решаваме такива въпроси като: търсенето на нови търговски партньори и пазари, създаване на частно-стопанско поведение, ново място на държавата в икономиката. С една дума, по-радикалният социалистически преврат сега налага по-радикален и по-продължителен процес на ретрансформация. Беше нужно повече време:

- за законодателни промени;
- за либерализация на цените, търговията, валутния пазар, движението на капиталите;
- за преобразуване на държавните активи в частни, за премахване на държавния монополизъм и за въвеждане на конкуренция;
- за изграждане на финансови институции и на парична и фискална политика;
- за създаване на пазари на ресурси – трудов, капиталов, на земя, на интелектуална собственост;
- за преодоляване на “социалистическото състояние на духа” и за формиране на дух на свободна инициатива, на конкуренция, на риск и отговорност, на национално съгласие и социална солидарност.

Към всичко това трябва да прибавим ограничеността и несигурността на вътрешния пазар; неблагоприятната международна конюнктура; ниската платежоспособност на фирмите и на населението; финансовите проблеми на много предприятия и др.³⁰

Препятствие за нормалното протичане на процесите у нас е и партизирането и криминализирането на реформите. Властващите задушават (с основание) криминалните групировки, но създават (без основание) свои на тяхно място. Възникнаха такива явления като огромна “икономика в сянка”, “номенклатурен капитализъм”, “партийно предприемачество”, корупция. Победители от “нежната революция” излязоха консумеризмът вместо спестовността, рентниерството вместо инвестирането на капитали, социалното поляризиране.³¹

Една от най-важните характеристики на прехода е състоянието на трудовия пазар. От него в голяма степен произтичат или подкрепата на реформите, или съпротивата срещу тях. Страните от Централна Европа

³⁰ Вж. АИАП. Месечен конюнктурен обзор. 1999, бр. 12, с. 41.

³¹ Rutland, P. Les revolution de 1989 reconsiderees. – Problemes economiques, 1999, N 2638-2639, 7-9. Ослунд, А. Ренто-ориентирующее поведение в Российской переходной экономике. – Вопросы экономики, 1996, N 8, с. 101, 104.

постигнаха адаптиране на трудовия пазар към промените и нормата на безработицата е сравнима с тази в ЕС. У нас трудовият пазар все още е хаотичен – заплатите са откъснати от равнището на производителността, поради което липсва приемливо съответствие между тях; съществуват заплати в натура или неизплащане; преплитат се структурната и конюнктурната безработица. Поради неукрепналостта на частния сектор на икономиката все още има сериозна намеса на държавата в трудовия пазар и трудовите отношения.

Така стои според мен въпросът с общата оценка на трансформационния процес у нас. Казаното дотук изостря проблема за избора на типа на икономическата политика, както и за нейната последователност. Защото ако изборът на модел на пазарна икономика определя насоката на развитието, практическата реализация на този избор е въпрос на политика.

3.2. Значение на типа на икономическата политика

Политиката изобщо, в т.ч. и икономическата, е не само изкуство на възможното, т.е. да се разграничава това, което можем да изменим и наистина да го изменим, от това, което не можем и към което да се приспособим. Тя е и умение да разграничаваме конституиращата политика от текущата, да извеждаме текущата политика от конституиращата и да я използваме като средство за решаване на стратегическите проблеми, а не само на конюнктурните. **Смесването на двата вида икономическа политика според мен е съществена слабост на българската политика на преход.**

Конституиращата политика е избраната стратегия в действие, преследваща дългосрочни цели. Нейният критерий за успех е последователното, неотклонно следване на избраната насока (модел) на развитието. Тя прокарва пътя, формира статичната структура, качеството на обществото и икономиката. В конкретен план това е политиката на: законотворчество; институционализиране; приватизация; реструктуриране; външна ориентация на икономиката и обществото; стабилността на националната парична единица; развитие на инфраструктурата, на пазарните структури и т.н. **Ако липсва ясна конституираща политика, има не преход, а перманентна структурна криза. Обществото и икономиката нямат образ, структура, водещ дух.** А текущата политика дава само мимолетни резултати.

Текущата политика се свързва с всички области и функции в икономиката: цените, доходите, финансите, търговията, инфлацията, индустриалните отношения, външнотърговския режим, валутния курс, лихвените равнища, кредита и т.н. Типичен пример за такава политика, свързана както със стратегията на развитието, така и с всекидневния живот е например, политиката на доходите или на контрол и регулиране, на икономически растеж и др. Тук критериите са темпът, стабилността, сигурността, справедливостта.

От казаното се вижда (с оглед ограничаване слабостите на българския преход към пазарна икономика) колко е важно да имаме ясна визия за конституираща и текуща политика, практически решаващи проблемите

“накъде” и “как”. **Различията в траекторията на прехода между държавите от Централна Европа, от една страна, Балтика и Югоизточна Европа, от втора страна, и Кавказ и Източна Европа, от трета, произтичат наред със всичко друго от съдържателността на конституиращата и текущата политика.**

Конституиращата и текущата икономическа политика формират новата роля на държавата в условията на преход. При пазарна икономика държавата не трябва да е най-големият собственик, банкер, производител, търговец и т.н. В това се състои нейното оттегляне. Но държавата е “акушерът” на прехода, изразителят на политическата воля, създателят на новите правила, институции, коректор на отрицателните прояви на прехода, пазител на социалното равновесие. Това означава ограничена, но силна държава. Без всичко това преходът е преход от диктатура към анархия – състояние, което дискредитира самия преход.

Икономическата политика може да е последователно етатистка и популистка и да изключва пазара, например в Куба или КНДР. Може да е от смесен тип, т.е. да допуска и пазар, и умерен държавен интервенционализъм, например в Египет, или да е умерено-либерална като в Канада, Испания, Португалия. Накрая, може да е последователно либерална, какъвто е примерът на САЩ, Швейцария, Тайван. Това градиране е в значителна степен условно, но фактите, извлечени от тези страни, разкриват недвусмислено тенденциите (вж. табл. 7).

Таблица 7

Влияние на типовете икономическа политика в различните страни върху БВП на човек от населението през 1913 – 1998г.*

Страни и типове на икономическата политика	БВП на човек от населението			Нарастване на БВП на човек през 1913 - 1998г.	
	през 1998г. в щ.дол., ППС и цени от 1993г.	в % от средното световно равнище = на 100,0		средногодишен темп (%)	за периода (пъти)
		1913г.	1998г.		
Последователен либерализъм • Тайван	17907	51,6	290,4	3,64	20,91
Умерен либерализъм • Португалия	14174	88,0	229,9	2,71	9,71
Умерен интервенционализъм • Египет • България	5458	70,4	88,5	1,83	4,67
	4301	97,3	69,7	1,16	2,66
Последователен етатизъм • Куба	2663	116,1	43,2	0,38	1,38

* По данни на Института за икономически анализ, Москва. (Илларионов. А. Как Россия потеряла XX столетие. – Вопросы экономики, 2000, N 1)

Водейки последователно либералната политика (подобно на САЩ), за 1985г. Тайван увеличава своя БВП на човек от населението 21 пъти. Куба, следвайки политика на твърд етатизъм, постига само 0,38% средногодишен

темп на растеж и не успява дори да удвои своя БВП. Близки до нейните са и резултатите на България. По-добри са икономическите резултати при умерен интервенционализъм (Египет), но още повече – при умерен либерализъм, какъвто е случаят с Португалия, Канада, Испания.

Вследствие на това по БВП на човек България и още повече Куба падат далеч под средното световно равнище; Египет (при политика на намеса) се приближава до него; Португалия и Тайван, следвайки политика на умерен или на последователен либерализъм, са успели да го надхвърлят 2-3 пъти, макар през 1913г. да са били далеч под него. Такова е влиянието на типа на икономическата политика. **Изборът ни в това отношение би трябвало да е недвусмислено в посока към последователен либерализъм или поне към умерен либерализъм**, какъвто е духът на икономическата политика в Европа.

В литературата,³² въз основа на обстоен анализ на фактически данни за голям брой страни (от 76 до 140 по различните показатели) за сравнително дълъг период (1975 – 1995 г.) по категоричен начин е доказано в кои държави темпът на растеж е висок и в кои е нисък. Той е висок в тези, в които:

- средният годишен темп на прираст на паричната маса незначително изпреварва темпа на прираста на БВП на човек от населението;
- средната годишна норма на инфлацията е под 5,0%;
- държавното предприемачество е минимално (до 7,0% от БВП);
- държавното потребление е под 12,0% от БВП;
- ограниченията на външноикономическите връзки са минимални.

И обратно, в страни, в които прирастът на паричната маса далеч изпреварва този на БВП и инфлацията е висока, където публичният сектор създава преобладаващата или най-малкото значителна част от БВП, а държавното потребление надхвърля 20,0–30,0% от БВП и външноикономическите връзки са силно ограничени, темпът на растеж е много нисък, в някои случаи под 1,0% средногодишно.

Изводът от емпиричния анализ е, че с нарастването на държавната намеса в икономиката развитието силно се забавя, а с ограничаването ѝ то се ускорява, и съответно на това – стагнира или бързо се подобрява благосъстоянието. Потвърждение на този извод дава и опитът за либерална политика на страните в преход. Онези от тях, които водят последователна радикално-либерална политика, след относително кратък период на трансформационен спад преминаха към впечатляващ икономически растеж, сравним с този в Източна Азия и Ирландия. Такъв е примерът на Полша. Обратно, държави, показващи последователна етатистка политика (Украйна), още не могат да преодолеят икономическия спад. В страни, които показват непоследователност и колебания като България и Румъния, и растежът е колеблив.

Накрая изрично бих искал да отбележа, че освен принципи в живота има и обстоятелства: традиции, социално-икономически генотип,

³² Вж. Илларионов, А. Модели экономического развития и Россия. – Вопросы экономики, 1996, N 7; - Основные тенденции развития мировой экономики во второй половине XX века. Вопросы экономики, 1997, N 10.

геостратегически фактори, окръжаваща среда и др. Линията обаче трябва да е ясна и последователна по отношение на модела на пазарна икономика, на конструиращата и на текущата икономическа политика.

Ако използваме метафората на Дж. Стиглиц – това е пътят. Колата и шофьорът могат да се сменят.

4. За начина на извършване на прехода

Както е известно, за еволюцията на социалните системи от гледна точка на дълъг срок са характерни три момента: интегрираното общество се дезинтегрира и след това се реинтегрира на нова основа; има движение от еднородност към диференциация и пак към еднородност; развитието е от определеност към неопределеност и след това към нова определеност. Тази спираловидност се приема от някои автори като закон на социалната еволюция. Тук ще засегна важните въпроси за управляемостта и спонтанността на прехода и за конфликта между нововъзникващата пазарна логика и квазиолигархичния начин за извършване на прехода.

4.1. Управляемост и спонтанност на прехода

Наред с всичко друго преходът има две иманентни характеристики. Първата е, че е исторически процес, т.е. съвкупност от реални действия, има фундаментален характер (засяга изоснови обществото и икономиката) и се осъществява в **продължителен период**. В резултат ЦУИ губи почва и значение и на нейно място се установява нов порядък – този на пазарната икономика. Трансформационният процес протича по различен начин в отделните страни:

- като опит да се усъвършенства старият порядък и чрез тиха еволюция да се премине към нов (Китай);
- като продължително противоборство на тенденции и контратенденции и постепенно налагане на промяната (България, Русия);
- като радикален и бърз преход, правещ процесите необратими (Полша).

Втората характеристика е, че е **дуалистичен процес**³³, т.е. с две начала – управленско-политическо и спонтанно.

Като **управляван процес** преходът има съзнателен, целенасочен характер – резултат от определена политика. Той се инициира, стратегира и управлява “отгоре”. Поради това по характер е телеологичен.

Като **спонтанен процес** преходът е импулсивен, инициира се “отдолу” по волята на индивидите и обществото. Поради това по характер е генетичен. Ако политическите идеи се възприемат масово и станат норма на социално поведение, той завършва бързо. Ако обаче масовото съзнание е хаотично, управлението изпада в безизходица и процесът на преход се криминализира.

Обикновено управленската логика почива върху проект със силна пропагандна обвивка. Тя поражда прекомерни очаквания, които никога не

³³ Вж. Леонидов, Ат. Трансформационният процес: основни аспекти и елементи. – Народностапански архив, 1999, N 2, с. 5.

съвпадат с реалните резултати – плод на спонтанния сблъсък на много интереси. Създава се впечатлението за “отклонение” и дори за “изграждане” на прехода, понеже не съвпада с идеала. Но идеалът никога не е бил възможна реалистична цел, а само критерий за оценка. Преходът трябва да е морален, нещо повече: хората признават само такъв преход. На практика обаче да искаме това, означава той никога да не бъде извършен. Несправедливото разпределение на националните активи е главна морална характеристика на прехода. Ала нито икономиката е морална категория, нито моралът е икономическо свойство. Само времето е разрешавало този проблем, като го е покривало със забриване.

Практически преходът не може да бъде нито само управляван процес, нито само спонтанна трансформация. Най-напред стои спонтанната реакция на определени социални групи. В резултат се формира политическа воля да се решат определени проблеми “отгоре”, по съзнателен път, за да се избягнат хаосът и неконтролираният опит да се решат “отдолу”. Политиката на либерализация и стабилизация на икономиката поставя началото на нейната “маркетингизация”. Тя се съпровожда с дългосрочни институционални изменения (собственически права, държавни структури, пазарни отношения и др.). Така политиката дава нова насока на начина на мислене на хората.

Реалният трансформационен процес е дело на спонтанните действия на хората. Те могат да са реализация на политиката, но и да са автономни по дух, при наблюдаващото ги бездействие на законите и на институциите. Ето някои прояви на спонтанността на прехода:

- бързо формиране на лични, егоистични интереси и на нови частно-стопански субекти по законен път или по пътя на “скритата” приватизация с неясен произход на капиталите;
- разпадане на плановите и административните механизми на ЦУИ и поява на автономни пазарни отношения – легални или “на черно”;
- изграждане на значителна по обем на операциите “икономика в сянка”;
- създаване на неправителствени организации от всякакво естество и на свободно гражданско общество, еманципирано от държавата;
- легален и нелегален международен трафик, особено с “ембаргови” страни;
- все по-голямо разминаване между проекти и очаквания, от една страна, и действителността, от друга;
- формиране на нов начин на мислене у хората и на нов стопански етнос – стремеж към обогатяване.

Отрицателните ефекти на спонтанния преход изострят в определени (неактивни) социални среди чувството за справедливост и обуславят искания за “здрава ръка”, за “силна държава”. Тези претенции се засилват и от факта, че не малка част от “спонтанните прояви” всъщност се дирижират от скрити, паралелни на властта структури из средите на бившите и сегашните елити. Така или иначе, достоверно е становището, че “В трансформацията, преценявана от гледна точка на обективните ѝ резултати, преобладаващо

значение има стихийното развитие на процесите въпреки съзнателно предприеманите действия на правителствата”.³⁴

Обществото ни се сблъсква с хаос – диаметрално противоположното състояние на диктатурата. Но утвърдената на Запад традиция доказва, че свободата и порядъкът не си противоречат. За да се запази самата свобода като висша човешка ценност, тя се ограничава от правовия ред, който легитимира и спонтанността, и координиращите, и ограничаващите действия в желаното от обществото направление. Заплахите за порядъка формират границите на свободата и в обществото, и в бизнеса.³⁵

Спонтанният характер на прехода не противоречи и на идеалните визии на хората. Мнозина консервативни политици са заимствали положителни идеи от левите сили: Бисмарк – държавните пенсии, Чърчил – застраховките за безработицата и т.н.

От казаното се вижда, че ограничената, но силна управленска политика е необходимо допълнение на спонтанното пазарно стопанство. Именно заради това в съвременния му вариант то е все повече дуалистично.

4.2. Конфликт на зараждащата се пазарна логика с квазиолигархичния начин на промяната

Преходът към пазарна икономика е едновременно деструктивен и конструктивен процес, “демонтаж” на ЦУИ, прехвърляне на икономическото богатство в частни ръце и заместване на партийно-етатисткия контрол върху икономиката със спонтанната логика на пазара. Тази съдържателна страна на прехода определя неговата насока.

Самостоятелно значение има обаче и начинът на извършване на промяната. Тя може да почива на категоричната доминация на определени социални сили (а ако липсва такава – на общоприемлив консенсус) и да ускори промяната. Но може да се основава, както у нас, на противопоставянето на интересите на различните социални групи и по този начин да забави, да деформира и дори да дискредитира прехода.

Промяната се прие от всички като необходимост. В духа на демократична Европа социалният конфликт неизбежно прие формата на борба за “ляв” или “десен” преход: “ляв”, извеждащ на преден план **социалния проблем в новия тип икономически отношения** (социална цена на прехода, справедливост, равенство); “десен”, търсещ решение на **икономическия проблем в социалните отношения** – този за ефективността, за да се решат и социалните проблеми.

Отстояването на идеалите предполага борба кой да контролира трансформационния процес – застъпници на старата номенклатура, инициирала промените, или представители на новоформирани интереси. Както винаги в историята, настъпва инверсия: стремежът към власт като средство за защита на идеала изтиква на заден план самия идеал. Той става реторично средство, а властовото средство – пресметнат прагматичен идеал.

Миналото никога не е съвсем минало. ЦУИ функционираше въз основа на срастването на партийната, държавната и икономическата власт, на

³⁴ Леонидов, Ат. Цит. съч., с. 6.

³⁵ Ойкен, В. Цит. съч., с. 253.

партийните, държавните и икономическите интереси – независимо как се нарича това сега: държавен социализъм, командно-административна система, цезаропапизъм или просто популистка олигархия. Такъв е политическият ни опит – друг нямаме. И е естествено той да фундамира прехода. У нас (а и в останалите страни в преход) липсваше етапът на “узряване” на новите икономически структури в недра на социалистическото общество, формирането на богатство, което може да донесе власт. Но остана валидно обратното – властта да носи богатство като основа за нова власт, още повече, че именно държавата сама прехвърля собствеността си в частни ръце. Повторното раждане на капитализма естествено зависи от властовите позиции. Това обяснява, от една страна, естествения държавен контрол върху трансформационния процес, а от друга, нерегламентираните отношения “партия – власт – икономика”.

Формирането на новите “елити” стана в пряка връзка и едновременно с преминаването на държавните активи в частни ръце. То можеше да се осъществи и се осъществи от три социални групи:

- бившата номенклатура, значителна част от която превърна обезсмисленото си политическо положение в осмислени икономически връзки;
- наследниците на стария буржоазен елит, добили право на реституиране на собственост;
- най-прагматичната част от обществото, добрала се до власт или поначало склонна към икономическо поведение извън закона, особено в условията на ненаказуемост.

Тези три социални групи, формирайки структурите на първоначалното натрупване на капитала, станаха движещи сили на прехода. Както се казва, тонът прави музиката. Началото постави бившата номенклатура, притежаваща достъп до икономически ресурси. Осъществена от нея политикоикономическа осмоза остави без шансове дори собствената ѝ електорална маса, “подгрявана” само със стари утопии. В противовес и като реванш за “несправедливия старт” на реформите възниква реституционната привилегированост – огледално отражение на “номенклатурния капитализъм”. Придобиването на собственост чрез власт създаде благоприятна среда на третата социална група – на предприемчивите, но без власт. Корупцията се превърна в средство за контрол, от една, на администрацията върху икономически дейните, а от друга страна, на икономическите агенти върху политическите решения. Най-ярките ѝ прояви са “кредитните милионери”, “назначените капиталисти”, представителите на “входно-изходната икономика” към държавните фирми, “партийното предприемачество”, “коалирането” на различни представители на висшата администрация за извършване на незаконни сделки и др. Резултатът е натрупването на капитал чрез пряко присвояване на държавни активи или чрез приватизиране на печалби и одържавяване на загуби и дългове.

Така се конституира двуполусният модел на политическия преход, довел до вторични реванши най-напред на “номенклатурния”, а след това – на “реститутския” капитализъм, формирали благоприятна среда за почти (още незрял, квази) олигархичен модел на промяната. И двуполусният модел на политическия преход, и квазиолигархичният начин на прехода, опиращ се

на срастването на политическите и икономическите интереси, лежат в природата на самия преход – смяната на формата на собствеността и на икономическите взаимоотношения. В това се състои фундаменталната характеристика на начина на извършване на промяната.

Този подход е в състояние да прехвърли и наистина прехвърля държавните активи в частни ръце, но поради природата си не може да създаде за продължителен период благоприятен бизнес-климат и дългосрочен растеж. Той влиза в конфликт с формиращата се пазарна логика на прехода. Криминалният му характер поражда периодични политически сътресения и обрича икономиката на незавършени бизнес-цикли. Това пречи на хилядите законно образувани и законосъобразно функциониращи фирми да обърнат цялостно инерционността на икономиката, да се изграждат пазарна среда и пазарни механизми и да се постигне пазарна синергия. Обектите на собственост трудно се превръщат в капитал-функция (действащи производствени фактори, носещи доходи – от труд, от капитал, от земя, от интелектуална собственост). Пазарите на ресурси не могат пълноценно да заработят и държавата е принудена да запълва вакуума. Поради това, че ѝ трябва ресурс, тя преразпределя чрез държавния бюджет нарастваща част от БВП и така свива и доходите за потребление, и тези за инвестиции. Ограничават се социалната енергия, икономическият растеж и самият преход. Свободата преминава в беззащитност, а социалната политика – в контрол. Растат само “сивата икономика”, корупцията и безработицата. Губи се оптимистичната визия. Както се изразяват някои политолози, преходът е “игра на правилата”. Едва когато тя завърши, ще се премине към “правила на играта”. Защото, за да станеш богат, не са нужни правила. Но за да останеш богат – трябва правила.³⁶

Актуалната задача на прехода сега е да се преодолее статуквото, да се нормализира обществото, да завърши преходният период. Без затрогващи нравствени утопии.

Критерии за завършеност на прехода

Това е важен въпрос поради обществените нагласи и очаквания. Понеже преходът е всеобхватен, завършекът му има политически, социални и икономически критерии. Сега може да се говори само за относителна завършеност на трансформационния процес, като полагане на основите на пазарното стопанство; като цялостно реструктуриране на икономиката и обществото; като конвергенция с ЕС преходът има различни смислови значения.

Ще се спра само на три критерия за завършеност на трансформационния процес:

- преодоляването на квазиолигархичния корупционен механизъм и нормализация на обществото;
- пазарното поведение на икономическите агенти;

³⁶ Вж. Капитал - дискусия. Приложение към в. “Капитал”, 3-9 юни 2000.

- способността на икономиката да се справя с външните шокове и с вътрешните напрежения.

Първият критерий е нормализация на обществените отношения. Условие за това е да се преодолее квалиолигархичният корупционен механизъм на прехода. Това предполага:

- приключване на процеса на приватизацията;
- дисоциация на политическата и икономическата власт. Връщане на политическите партии към позициите само на политически посредници между гражданското общество и държавата, а на икономическите агенти – към общоприети, законово установени “правила на играта”. Нерегламентираните партийно-икономически отношения не произтичат от демократичната система, а са нейна провокация;
- съдебно преследване на стопанските престъпления (поне на най-големите и известни вече в обществото);
- пределна прозрачност на приватизацията на големите обекти с възлово значение за икономиката, както и на всякакви по-нататъшни приватизационни сделки;
- най-строг регламент на дейността на всички фондации;
- широк граждански контрол върху дейността на властовите центрове.

Така общественото мнение ясно и категорично ще подкрепи демократичните промени и пазарната трансформация на икономиката.

Вторият критерий за завършеност на прехода е естествено достигането на целевата точка – пазарния характер на икономиката. Това нейно качество се експлицира в **пазарното поведение на икономическите субекти**, а именно:

- свобода на избора и равнопоставяне на производителите и на потребителите. Функциониране на икономиката не по принципа “нареждане – изпълнение”, а по принципа “диалог – споразумение”;
- комерсиализиране на обектите на собственост и превръщането им в източници на доходи;
- лоялност на конкуренцията, несъвместима с прояви на монополизъм, натрапване на договори, укриване на доходи и др.;
- еластичност на предлагането и на търсенето и постигане на пазарно равновесие;
- социална отговорност на бизнеса, тъй като устойчиво икономическо развитие може да има само при социално равновесие, и обратно – социална хармония е налице само при процъфтяваща икономика.

В съвкупност всичко това означава **икономическа рационалност** в действията на икономическите агенти.

Все още не е налице динамична промяна – растеж от 3 – 4% не може да реши въпроса с безработицата и ниските доходи, но положителната тенденция е налице и трябва да се подкрепя. Страните в преход се различават не само по избрания модел на пазарна икономика, а и по това

дали чрез честите смени на типа икономическа политика прекъсват или не ритъма и последователността на промените.

Не става въпрос за сто процентови факти, ала сме на път да констатираме, че **институционалният и организационният вакуум, получен след разпадането на социалистическата система, вече се запълва.** Преразпределението на националното имущество като главно съдържание на прехода е към своя край. Населението почти няма нетни пасиви. Диференциацията на доходите все повече ще отговаря на различията в квалификацията и рисковите начинания на работещите. Съществува зависимост между нормата на възнаграждаване на факторите и тяхното междуотраслово и териториално движение. Националната икономика е в процес на интегриране в европейското стопанско пространство.

Наред с пазарния характер на икономиката и благодарение на него е налице **трети качествен критерий за завършеност на прехода.** Това е придобиващата от икономиката **способност да се противопоставя както на шоковете отвън, така и на вътрешните напрежения.** Доказателство е изпитанието, на което беше подложена страната ни през 1999 г. във връзка с азиатската и руската финансова криза, Косовската криза, кризата в търговския баланс, срива на курса на еврото спрямо долара и оттук нарастването на нашата дългова тежест, сегашните корупционни сътресения. Преодоляването на тези шокове изисква социален консенсус в обществото, съчетаване на икономическото със социалното равновесие, граждански контрол върху властовите центрове.

Като говорим за относителен завършек на трансформационния процес, следва да сме наясно и за това, че у нас:

- Процесите са все още диалогични – укрепването на държавността се разбира като “белезници за бизнеса”; стопанският либерализъм увеличава социалната несигурност; в последователността на политиката на преход някои съзират “пазарен фундаментализъм”. Тази двусмисленост не говори още за зрелост.
- Частният сектор е анемичен, не заема бързо пазарните ниши, освободени от приватизираните или затворените държавни предприятия. Налице са стари стереотипи на поведение: очакване на решения “отгоре”, непоемане на рискови начинания, правена на икономика “на черно”.
- БВП на човек от населението (с изключение на Румъния) е най-нисък сред страните-кандидатки за членство в ЕС. Сред много пенсионери и изостанали райони се шири бедност. Безработицата е висока и е с тенденция да нараства.
- Непрозрачно работещата държавна администрация, обременена с премного разрешителни функции, също формира дестабилизиращи сили.

Тези моменти не създават, а лишават обществото от енергия, пораждат социална апатия и междуличностни агресии. Липсва чувството за гражданска солидарност.

Независимо от всичко това критичната точка на прехода е премината. В битието си сме пред свършения факт на промяната, макар тя да се разминава (както винаги в историята) с обществените нагласи и очаквания.

Както гласи поговорката – краят краси работата. А той все още предстои – постигането на устойчив растеж, на благоденствие и присъединяване към ЕС.